

Јован Кашић

НЕКЕ ФРАЗЕОЛОШКЕ И ЛЕКСИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ ВУКОВИХ ПОСЛОВИЦА

Већ на почетку свога рада Вук је почео прикупљати и пословице¹ и многе од њих нашле су се у његовом *Рјечнику* из 1818. године² као илустрација значења појединих речи. Сакупљене пословице Вук је објавио у два наврата и посебно под насловом *Народне српске пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи*.³

Сам наслов дела показује да се у тој књизи нашао прикупљен веома хетероген материјал из фразеолошког блага српскохрватског језика и да је тога био свестан и сам Вук, те да је стога и наслов књиге формулисао тако да њиме буде што потпуније представљена и садржина дела. Шта су за Вука – од оног што се налази у његовој збирци – биле *пословице* и шта „у обичај узете ријечи” тешко је утврдити⁴, већ и због тога што у Вуково време није било посебног термина за ону врсту народног стваралаштва коју ми, заједно са Вуком, називамо пословицама. Истина, реч *пословица* је постојала у народном језику тога времена, али се њоме означаваала ин-

¹ У предговору уз прво издање својих пословица, датираном са 10. јуном 1836. године Вук каже: Ја сам пословице наше почео сакупљати још прије 20 година, кад и „пјесме и ријечи”, Сабрана дела Вука Караџића, књига девета, приредио Мирослав Пантић, Српске народне пословице, Просвета, Београд, 1965, стр. 17. (Цитирано као: Пословице).

² Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, у Бечу, 1818 (Напоредни наслов на немачком и латинском).

³ Први пут је Вук пословице издао на Цетињу 1836. године, а наредно издање је штампано у Бечу 1849. г.

⁴ „Колико је мени до сад познато, у народу нашем нема имена за пословице, него кад се која хоће да рекне, обично се говори: Штоно (има) ријеч; или Штоно стари веле; или: Штоно бабе кажу итд.” (Предговор уз прво издање), Пословице, 17.

терполација појединих слогова у речи, обично у дечјим играма, чиме је отежавано (спо)разумевање.⁵

- да је пословица формулисана тако да се лако памти (и због тога лако преноси);
- да се употребљава у (готово) истој форми;
- да *све* речи у пословици буду разумљиве припадницима одређене средине;
- да речи у пословици буду употребљене у свом основном значењу;
- да је значење целе пословице такво да се она може и фигуративно употребити.⁶

Сви наведени услови најбоље су испуњени уколико пословица има форму реченице, јер управо реченична структура омогућава да лексеми које улазе у састав пословице не мењају током времена своје основно значење. Често је довољно да само један од наведених елемената не буде задовољен, па да се пословица престане употребљавати. А у Вуковој збирци пословица има доста речи које су савременим носиоцима српскохрватског језика потпуно непознате или недовољно познате. Због тога се и многе пословице из ове збирке данас више не употребљавају, јер нашим савременицима није потпуно јасно *буквално* значење пословице, па је стога не могу употребити ни фигуративно.

Чини ми се да су речи *стар* и *букила*, на пример, непознате већини људи који се данас служе српскохрватским језиком, па стога не употребљавају ни пословице у којима се те речи налазе (исп.: *Бољи је стар*

⁵ Под речју пословица Вук је у свом Рјечнику забележио: „eine Art Sillabirsprache, deren die Bauern zweierlei, die grosze und die kleine haben (Rothwälsch)” и као пример наводи: „добродонашенесловиси ведоводобреде, т.ј. доноси воде; то се каже великом пословицом, а малом: дијодонијенесиси вијоводиједе итд.”

⁶ Пишући о пословицама у руском језику В. П. Фелицина, поред осталог, констатује и ово: „Пословица же представляет собой разложимое сочетание слов, в котором значение каждого слова не меняется от употребления его вне этого сочетания... Но самое сочетание стало устойчивым в силу своего частого употребления... Сохранение прямого значения каждым из слов, входящих в пословицу, обеспечивает ей жизнь в языке. Пословица, утратившая для носителей языка прямой смысл из-за архаизации или ишчезновения даже одного слова теряет весь смысл и не может быть употреблена иносказательно” (В. П. Фелицина, О пословицах и поговорках как материалы для фразеологического словаря, у књизи: Проблемы фразеологии, исследования и материалы, Москва, Ленинград, 1964, стр. 201).

него букила или Више ваља стар но букила).⁷ За речи крајцара, марјаиш и форинта данас се углавном зна да је то био „старински” новац. Тачну представу о вредности тога новца, поготово међу млађим људима, тешко да неко има. Наравно да то искључује могућност употребе пословица као што су: *Док не рекнеш крајцара не мож’ рећи грошић; Устани крајцара да сједне грошић; Купио хајдук гаће за марјаиш, а попио форинту алвалука* (и реч алвалук, употребљена у последњој пословици, практично је изашла из употребе).

Памћење пословице у знатној мери олакшава понављање истоветног или сличног комплекса гласова у различитим речима, што доводи до појаве различитих типова риме. По правилу се римују оне речи у пословици чија је семантика битна за значење целе пословице. На значај риме за пословице указује то што се често с а м о у њима јављају поједине речи које се римују са неким делом пословице, док се ван те устаљене везе употребљавају форме којима се рима не би могла постићи. Тако је, рецимо, у пословици *Ловац увијек да у л о в и звао би се носац а не ловац* (носац је очигледно начињено према ловац јер се ван пословице употребљава као стандардна именица носилац); *Кад би трговац свагда д о б и в а о не би се звао трговац него добивалац* (као стандардна употребљава се реч добитник).

У пословицама се не ретко сусрећу и речи, у првом реду именице, које се ван пословица не употребљавају, мада је њихово значење у пословицама по правилу јасно јер су изведене од уобичајених основа продуктивним наставцима. Тако је на пример у пословицама: *Не дају рогуље него м н о г у љ е* (Вук уз пословицу додаје: Мјесо рогуље говори се и дробуље”); Једнога називало а другога издирало; *На мрзану кућа остаје; Спремо за Дизала* („јемац, тј. зао за горега, јер један спрема с пута, а други диже”.

У Вуковој збирци пословица нашао би се доста таквих у којима су присутне именице изведене наставком -ло и то је један од најпродуктивнијих наставака којим су извођене именице употребљене у пословицама.

Сем овог наставака често се јављају и такви суфикси у којима је присутна фонема *ш*. Релативно висока фреквенција наставака са овим сугласником условљена је, свакако, тиме што се исти консонант јавља и као наставак или део наставака за творбу појединих глаголских облика. А присуство исте сугласничке фонеме и у наставку за деривацију именица и у наставку за творбу глаголских облика повећава могућност за стварање макар и непотпуне риме. Исп. пословице: *Немогоше поједоше*,

⁷ Приликом цитирања, уз пословице није навођена страна, пошто су оне у Вуковој збирци наведене азбучним редом.

а нећеше све попише; Незнајућу рђа бије и данас не довољно јасну пословицу *Нашишу по пунишу а туђишу по поњишу* (уосталом, већ је и Вук сматрао да је уз ову пословицу – игру речима – потребно дати коментар „Нашему пуну, н. п. чашу вина, а туђину по ње”).

Присуство риме у пословици је обезбеђивано и на тај начин што је употребљавана само основа (глаголска) без икаквог наставка као што је то у примерима: *Де је тор ту је и мор; Ударио тук на лук; Што у муз то у гуз*. Понекад није жртвован цео наставак него је само делимично измењен чиме је постигнуто боље римовање делова у пословици; нпр.: *Другоме хатер, а себи затер* (учинити). Да је *затер* начињено због тога да би се римовало са *хатер* уочио је још и сам Вук, па уз ову пословицу додаје: *Затер* је начињено према *хатер*, а у говору кад би се говорило, било би *затар* од *затрти*”.

Због тога што пословице треба да искажу нека општија схватања, трајне истине, сасвим је разумљиво што се у њима не сусрећу речи којима се може обележити став појединца. Како се аугментативно-пејоративним, односно деминутивно-хипокористичким образовањима исказује управо лична оцена неке појаве-појма, оваквих образовања у Вуковој збирци пословица готово да нема. Образовање деминутивно-хипокористичког типа уочено је само у примеру: *Што коба* (= кобила) *више скаче, то боље врше*. Само једном је забележен и деминутив прилога, али не у пословицама, него у оном делу Вукове збирке који је исказан у наслову формулацијом „у обичај узете ријечи” (Исп.: *Мене веле да ожене*), *Блашко ли си мене!* (*Али жена хљеба хоће, Тешко ли си мене*). У овом делу збирке налази се глагол *мируцати* као деминутив од глагола *умирати*.

Пејоративно-аугментативна образовања као да уопште нису присутна у пословицама; уочена су само два случаја, али опет међу „у обичај узетим ријечима”. Интересантно је указати и на то да је Вук у оба случаја, било у пословицама било у *Рјечнику*, означио да се ради о изразима покрајинског карактера (исп. *Ђачина као бачина* и *Тако ми се кућа не звала кућиштином*).

И поред Вукове категоричне тврдње да је у своју збирку уносио само оне пословице које се говоре у народу, ипак се у његовој збирци налази и таквих за које са доста оправдања можемо посумњати да су праве народне умотворине. Неке лексичке и морфолошке особине тих изрека указују на то да су оне морале настати у црквеним круговима, којима је била ближа и писменост и предвуковски тип књижевног језика. Исп.: *Послуживши, послужен будеш*. Уз прве две изреке Вук наводи целе приче које указују на њихов настанак, док уз последњу само додаје „Особито говоре калуђери и попови”.

Контакти са црквеном средином довели су до стварања и таквих фразеолошких обрта које можемо сматрати народним творевинама, мада се и у њима сусреће лексика која је карактеристична у првом реду за црквену средину. У изреке овог типа могли бисмо убројити: *Најзадњи ка' и амин у оченашу; Гладан и патријар хљеба ће украсти; Најео се као сироче на задушнице; Што понујеш кад поп нијеси* и сл.

Вук је у своју збирку унео и неколико пословица страног порекла, али које су се – као што се то види и из Вукових коментара – употребљавале и у нашој средини. Тако уз пословицу: *Џин башка, шеитан башка* Вук каже да је то „управо Турски, али се у Србији, особито по Варошима може чути и од нашије људи, и значи: Друго је див, а друго ђаво”. За пословицу *Што пан проси село муси* Вук даје објашњење: „Ово је управо словачка пословица, али се у војводству може чути и од нашијег људи, и значи: што спахија моли оно село мора учинити”.

Далеко су чешће пословице у којима се налази само по нека страна реч (овамо припадају и неке од већ навођених пословица), док остале речи припадају домаћем лексичком фонду; нпр.: *Горе јој очи као у ченгије; Лијеп дебео, зенђил паметан, Штроји мухе, Ђе марјаши звече, филозофи муче*.

У неким пословицама из Вукове збирке налазе се и такве речи које су присутне и у савременом језику, али се данас употребљавају са значењем различитим од оног које имају у Вуковим изрекама. Тако се, на пример, именица *област* данас не употребљава са значењем какво има у примерима: *Не дао му бог области* и *Прва мука потоња област*. Именица *тетак* не употребљава се са значењем ‚будала’ (исп. код Вука: *Прави је тетак* где је већ Вук у загади додао објашњење: *будала*). Глагол *убити* за представнике савременог језика не значи ‚побити се’, ‚потући се’, а управо с тим значењем је употребљен у пословици: *Боље ти се с чоком убити но с рђом љубити*. Место глагола *познати* у пословици: *Ко се не да познати, мотри га с ким се мијеша* данас би се пре употребио сложени глагол *упознати*.

Придев *жежен* се не би данас употребио ван пословица (исп.: *Жежен кашу хлади*), мада је и представницима савременог језика донекле познат – углавном из народне књижевности у којој постоје устаљене везе као што су *жежено злато, жежена ракија*.

Вук је уносио у своју збирку и такве обрте који су настали као случајне или намерне игре речима, које често и нису имале свог значења. Исп.: *Узјахао на магарче!* Одговори се ономе који од шале рече: *Добар вече; Многи ти ту од негледа лежи*. Казао Циганин идући поред гробља.

Могао би се направити прилично обиман списак речи за које је Вук у свом речнику назначио да се употребљавају само у пословицама и одговарајуће пословице навео као илустрацију за употребу појединих речи присутних у њима. Тако је, на пример, одговарајуће ознаке ставио уз речи: *злокера* (Коме има злокера, свуд га зло ћера), *неповрат* (Неповрат кола ломи), *одвала* (Гора је одвала него подвала), *нашиши*, *пунши*, *туђиши* (у већ наведеној пословици), *тркало* (Изићи ће коло на тркало), *тужица* (На путу ружица, а код куће тужица) итд.

Поменућемо и то да је у неким случајевима Вук уз пословице наводио и неки податак који је указивао на време настанка самог израза, или, пак, Вук наводио само своје мишљење о томе када је пословица могла настати. За изреку *Готовину, као и поп Косто* Вук наводи да је настала у вези са догађајем који се збио 1729. године (и описује догађај); уз пословицу *Жени сина кад хоћеш, а кћер удаји кад можеш* Вук додаје: „Ја мислим да ова пословица није стара, и да је постала у Аустријским државама, јер је у Србији и данас још лакше удати кћер него сина оженити”, а сличан коментар се налази и уз пословицу *Љубав је пуна и меда и једа* – „Ја мислим да је ова пословица постала скоро у варошима у војводству”.

Понекад и нека од лексема које се налазе у пословици може помоћи да се бар приближно одреди и време настанка целе изреке. Тако уз пословицу *Кад бог хоће кога да казни најприје му узме памет* Вук је додао да реч *казнити* није „чуо у народу да се говори, али се пословица говори особито у војводству. Истина да су у народу нашем познате ријечи *наказа* и *наказити*, али опет може бити да је ова пословица постала негдје у вароши од књижевника”. Међу пословице које су „постале скоро” свакако би ишла и *Граматица дрвена мотика*, мада Вук о времену њеног постанка ништа не говори.

Пословице пружају богату грађу за веома разнолика проучавања. Овој богатој језичкој грађи није, међутим, била посвећивана одговарајућа пажња. Овим прилогом се указује само на неке особености једне од збирки наших пословица – Вукове, док потпунија испитивања пословица са језичког аспекта тек предстоје.

* Рад је претходно објављен у зборнику Научни састанак слависта у Вукове дане, 3, 67–72.